

opšte mesto bogdanovićeve kritike

milivoj nenin

Ono što je opšte mesto kritike Milana Bogdanovića je lako primetan odnos starih i novih. (Konačno, i svoja sabrana dela Bogdanović je naslovio »*Stari i novi*«). Naš kritičar odnos starih i novih doživljava kao sukob duha klasičnoga i duha romantičnoga i iz tog sukoba, po njemu, niče i razvoj literature. To nije teško uočiti i na tome se ne bismo zadržavali.

Interesantno je pogledati šta se još nameće kao opšte mesto Bogdanovićeve kritike i kako funkcioniše u tekstu. Šta najpre uočava Bogdanović kada piše o Dobriši Cesariću 1932. godine? »Lirska linija Dobriše Cesarića je dakle ona prema unutra, i kad njoj sledi, izviru mu stihovi čisto i prosto lirske, neposredno lirske do mene koja se poravnava sa ovom najviše naše čiste lirike od Branka do Krkleca«. (Podvukao M. N.)

Opšte mesto Bogdanovićeve kritike je, zapravo centar njegovih kritičkih tekstova. Figurativno, mogli bismo govoriti o radijaciji tog centra u tvenju teksta. Na šta pri tom mislimo? Mislimo na Bogdanovićevo traganje za lirskim, za tumačenjem tog lirskog, na postavljanje i razrešavanje tih pitanja, i preko tog razrešavanja uvođenje u pesnički svet. Kada je lirsko u pitanju, Bogdanović je najčešće eksplicitan: taj svoj stav je i najčešće i najvršće formulisao i na nama je samo da od delova sklopimo mozaik. I da imajući u vidu taj mozaik, kasnije, znamo mesto i ulogu svakog delića tog mozaika.

Zorica Marinac je unekoliko otvorila naš problem; ali čini nam se jednosmerno. Ona piše da je Bogdanović »*suprotno sopstvenim teorijskim stavovima* — da je lirika dobra ako nije lična, a Andrićeva je lična, da poezija vredi ako je filozofska, a Andrićeva to nije — pohvalio umetničku vrednost Andrićevog dela«. Ne bismo se posebno osvratali na videnje Zorice Marinac da je Bogdanović o prvoj knjizi Iva Andrića pisao »*suprotno sopstvenim teorijskim stavovima*« ali čemo sigurno pokušati da ponudimo jedno punije i preciznije videnje. (Uzgred, tu je i vrednost književne kritike; da pred vrednim delom odstupi i od izradenih teorijskih stavova, da ne sputava svoj doživljaj dela unapred pripremljenim merilima).

Milan Bogdanović nije nikog puštao u svoju kritičarsku radionicu, mi o njegovim dilemama ne znamo ništa, ili vrlo malo; pitanje je postavljao samo onda kada je na njih imao spremjan odgovor. Pokušaćemo, ovde, da počačemo da su pitanja koja Bogdanović sebi postavlja u vezi sa lirskim, često pokreću njegovog teksta i da je najčešće vrednosni sud izveden baš iz tog imenovanja lirskog. Prošetaćemo se kroz najplodniji period Bogdanovićeve kritike ne bi li uhvatili korene tog lirskog.

Pišući o Božidaru Puriću, danas već zaboravljenom pesniku, Milan Bogdanović je blagonaklonio oštar: »Ja ne mogu da primim ovu vrstu lirike koju je Purić dao u svojoj knjizi. Njegove pesme su vrlo lirske, aко se pode sa stanovišta da je lirsko sve ono što je lično. Ako se usvoji jedno drugo, nešto manje klasično, danas, možda prezirano, ali ipak većito tačno gledište, da je liričar samo onaj koji uspe da kroz svoju ličnu prizmu naslutи i jedno daže, sile i opštije osećanje, da udarajući svoje žice, učini da i tude zatrepe, onda je Božidar Purić vrlo malo liričar«.

Godina kada Bogdanović piše o Puriću je 1920, a te iste godine Bogdanović postavlja jednu, za nas važniju tezu, tezu koju će tek kasnije razrešiti. Povodom poezije Siba Miličića ističe: »Biti veliko dete i imati pesničku dušu, to je jedna dragocena kombinacija stvaračkih uslova. To znači imati, u današnjem komplikovanome vremenu jednu primitivnost impresiju koja kroz našu savremenu liriku struji svežinom šumskih povetara«. Šta bi tu trebala biti »primitivnost impresija« nije nam najjasnije. Na to nam se potpuniji odgovor pruža tek desetak godina docnije, tačnije 1932. godine, kada u kratkom tekstu Bogdanović prikazuje odabране pesme Alekse Šantića. U želji da »o toj nežnoj i toploj i saosećajnoj lirici kaže opširniji i pravedniji sud« Bogdanović piše: »Moglo bi se reći da je ona živa i prava naša lirska osnova, prvo bitna, čista i pomalo primitivna, danas već prilično zapostavljena iz jedne savršenije, sjajnije, kulturnije lirske eksprezije, koja je zavladala našom poezijom XX veka i koja je nesumnjivo značila jedan poetsko-stilski progres, ali kao da je u isto vreme, i samim tim, prebacila i jedan veo preko poetskog osećanja i emocija. Šantićeva lirika je ostala bez tog svilenog pokrovjenja, prema tome i nešto prostija, ali zato nesumnjivo i neposrednija«. Znači, sada jasnije vidimo šta bi trebala da znači ta »primitivnost impresija«, kod Siba Miličića. No, i 1923. godine, pišući o knjizi »Orač tišine« Božidara Kovačevića, Bogdanović, uporedujući Kovačevića i Branka Radičevića piše o istoj problematiki: »Ima, doista, jedna neodredena, ali čudna sličnost koja ova dva naša liričara, iz dva razna veka, pre i posle Hrista, stavljaju umnogome jednog pored drugoga kao braču po trećem kolenu. Nije ona samo u namernim ritmičkim i ekspresivnim podražavanjima našoj praočačkoj lirici, u onoj imitaciji primitivnoga koja je svojstvena svima našim neoromantičarima«.

Pre nego što ponudimo Bogdanovićevo podelu lirike — koju smo unekoliko i otvorili — dotači čemo se i mere, preciznije granice lirske izliva: jer će nam i to jasnije osvetliti prirodu Bogdanovićeve podele. Godina je 1919. Bogdanović je precizan: »Ako je istina da je lirizam pre svega poetski izraz ličnih duševnih raspoloženja, onda gde je granica tom književnom razgoličavanju duše?« (I već je u igri mera: dokle se čovek sme otkrivati. Naravno, misli se na književno otkrivanje. Nije potrebno podsećati na Marka Ristića i ono njegovo da je poezija jedini stvarni govor čoveka, i da je tek u poeziji čovek sloboden od mera, konvencija, naslaga civilizovanog života...) No, ako je Bogdanović već postavio pitanje, zna i odgovor. Otsečno govoreći da

»lirizam nije individualnost«, Bogdanović razvija tezu da je potreba snaga da bi se čovek oteo pritisku svoje sopstvene ličnosti, »i da govor glasom čoveka koji u svome bolu razmišlja o opštem ljudskom jadu«, jednostavije »traži smisao života uopšte«. Prikaz Andrićeve knjige *E X punto*, jer o njoj piše te 1919. godine, završava: »Sve to čini da se ova neobična knjiga, gde se bolno i diskretno ispoveda jedan čovek koji pati i misli, može uzbudljivo da čita«. Akcenat je ovde na tome da se čovek »diskretno ispoveda« i to je ono što poslednju rečenicu povezuje sa prvom u kojoj je postavljeno pitanje mera. (Preglednost teksta nije ni potrebno isticati; to prizivanje rečenog koje tvori tok teksta).

Medutim, najpreciznije o odnosu lirizma i otkrivanju ličnosti pesnika Bogdanović piše 1927. godine povodom poezije Siniše Paunovića, mada, viđećemo, ništa bitno ne menja u svom shvataju lirske. »Pravi lirizam nije u neposrednom otkrivanju sebe, u onom sirovom osećanju koje se rodi u događaju i koje u prvom trenutku pesniku izgleda kao brdo veliko i važnije od svake druge suštine. Treba da se pročisti, da se spiritualizira taj prvi lirske povod, da se od grubog osećanja stvari fina lirska misao, da se pesnik od sebe popne do nas i da nam na našoj visini kaže svoju stvar. Lirska iskrenost ne znači instinkt u podatcima, nego istintost u akcentu kojom se lično osećanje, izdvojeno s vsegakonkretno ličnog, predaje celom svetu da ga podjednako oštrotrepi«.

I tu sada počinje problem. Da li postoji mogućnost da ono prvo lirsko osećanje, onaj prvi lirske povod — i bez te spiritualizacije i literarizacije — ostane kao umetnički vredno i da ponese naziv »pravi lirizam«. Jednostavije, mogu li se individualno i lirske izjednačiti unekoliko. Iz navedenih Bogdanovićevih reči tog prostora nema. I gde se sada zaturila ona »primativnost impresija«?

Posegnemo za Bogdanovićevim iskustvima iz vremena kada je pisao o građanskoj lirici XVIII veka. Ponovo je u pitanju problem mere, međutim da je tu interesantnije da nema one »spiritualizacije« i nadilaženja tog prvog lirskog povoda, a da Bogdanović za to ima razumevanja. »Ta ljudska lirika je čulna koliko samo može biti, sva u granicama ovozemaljskog, bez ikakvih metafizičkih prevezavanja i uzdizanja. Stvari se kazuju otvoreno, neposredno, bez ustezanja ili okolišavanja, poneki put do mere koja danas izgleda nepristojna«.

Pet godina kasnije Milan Bogdanović će se ponovo vratiti građanskoj poeziji, ali sada u jednom drugom kontekstu. Pišući o Zmaju, Bogdanović otvara prostor za postojanje dva tipa ili dva toka lirike. Po njemu: »Zmajeva lirika, prema tome, u samoj bitnosti je različita od lirike jednoga Jakšića ili Laze Kostića. Upravo to su dva tipa lirskega davanja, koji se u našoj književnosti nisu dovoljno diferencirali. Istorija književnosti prati našu liriku tek od početka XIX veka, kada su se, sa primerima pseudoklasizma, ili tačnije rečeno sa Lukjanom Mušičkim uočili prvi lirske momenti. Ali je, pre ogova, živila i cvetala u XVIII veku jedna jaka, sočna građanska lirika, lirika grada-nmajstora i trgovaca (...) koja je prirodno nicala na sasvim prirodnim osećajnim izvorima našeg građanskog čoveka. Ta lirika u rukopisnim pesmaricama, iako nepriznata i čak prezvana od školske literature, živila je i uticala sve do duboko u XIX vek. Nad njenim zatpanim izvorom razvijao se vidno i gromoglasno jedan tip lirike koja je od samog početka bila odvojena od normalne i podignuta u izvstan patetizam. Ali su se sokovi one prve širili i probijali odozdo, da se, sredinom XIX veka, manifestuju u zrelim umetničkim rezultatima.

Oni neprimetno, ali plodotvorno osvežavaju našu liriku, koja kod izvesnih, i najboljih, naših pesnika XIX veka ostaje prirodna, normalna, prosta, sva iznikla iz granice stvarnosti. Poetski realizam, kojim se odlikuju mnogi srpski pesnici XIX veka, i medu njima, više od svih, B. Radičević i Zmaj, rodio se građanskoj lirici XVIII veka.

I sada kada se mozaik lagano sklapa, kada smo došli do toga da razlikujemo liriku koju karakteriše »primitivnost impresija«, neposrednost, izvesno odsustvo mere, približavanje lirskog i individualnog, i kada na drugoj strani imamo liriku koja je preko te neposrednosti i spontanosti prebacila svileni šal: onda nam je i jasnija funkcija lirskog u Bogdanovićevu kritici. Ako ponekad svileni šal zapreti da ugusi primitivnost impresiju, Bogdanović će da piše kako svaki pravi lirske stih treba da ima nečeg primitivnog u sebi... Kada, pak, neposrednost zapreti da ode u krajnost, Bogdanović je tu da pomene meru... (Jasno je i sa kojim od ova dva tipa lirike nije mogao da se pomiri Marko Ristić).

I sada kad Bogdanović kaže da je Tin Ujević svojim lirske stihovima, u koje se silazi kao u katakombe, najviše iskopao iz sebe: onda je jasno šta Bogdanović pod tim podrazumeva. I kada najbolje stranice piše o lirici Gustava Krkleca i Desanke Maksimović; onda je pred nama zasnavanje literarnog suda na nečemu što je unekoliko sistem, što je zasnovano u drugim tekstovima, bez obzira na sve ono što njegova kritika tada ne zahvata.

Interesantno je, možda, na ovom mestu, pogledati na koji način je Bogdanović lirske suprotstavlja epskom. I koje tu »nelagodnosti« počinju. Kada u tekstu »Nova poezija« beleži da stari autori u lirici još uvek idu na to da ispričaju neki dogadjaj, za razliku od mlađih koji idu na štimung, onda nam je uneckilo jasniji taj odnos. I u tekstu o »Seobama« Miloša Crnjanskog, Bogdanović otvara ali dublje ne razrešava taj problem. Kada kaže da Roman Crnjanski »treperi emocijom i traži lirske ton«, onda ima u vidu da je sve to »svište živo i bolno da bi moglo ostati samo epsko«. No, videli smo ranije da Bogdanović nema u vidu iskrenost pre teksta već jedan manje-više primeren pristup, gde se ta iskrenost traži u akcentu kojim je sve to rečeno. I sada pred »Seobama« Bogdanović govorí o »literarnoj psihologiji« koja je po njemu »sistematicno, po planu, po unapred zamišljenoj liniji razvijanje u analizama«. Iz tog ugla, po Bogdanoviću kod Crnjanskog nema »literarne psihologije«; i sada naš kritičar suprotstavlja epsku i lirske. I tu je početak i dublji promena: koliko je posleratni modernizam uistinu pomerio neke navike i koliko se menjaju pristup literarnom delu. Bogdanović je precizan: »Lirske ton za čitaoca je aktivni ton, hteo bi skoro reći i radi o k t i v a n . Čitalac se može da pusti pasivno epskome ritmu, da ga nosi i da ga tako reći odmara. Ali lirske akcenat zrači, greje, emocionira, troši. On zamara«. To je ono bitno što je uočio Bogdanović. I nije više bitno što preporučuje Crnjanskim više epizoda u »Seobama«; jer, »bi to bilo vrlo odmorno za čitaoca i

tako praktički i vrlo korisno«. Nije, dakle, bitno što Bogdanović traži odmor za čitaoca: bitno je da je uočio taj napor i to učestvovanje koje se traži od čitaoca.

Ostavili smo tekstove o Krklecu za kraj jer nam oni idu, unekoliko u prilog. Kao da se na njima može zaoštrenje videti ono o čemu smo ovde pisali. Posle čitanja »Lirike« Gustava Krkleca, 1919. godine, Bogdanović ističe da je Krklec »u stanju da unese puno zdravoga smisla u nove pesničke uslove pod kojima stvaraju naši modernisti«. (Ovo »puno zdravoga smisla« nam je nešto poznato). I dalje Bogdanović piše da Krklec »ume da saoseća za tuđu patnju, što intenzivno lirske deluje«. Sve to, naravno, uklapa u Bogdanovićevu videnje lirskeg: ovde je samo jače izraženo. Povodom knjige »Nove pesme«, 1923. godine, Bogdanović beleži da one »još jače ispoljavaju onaj izraziti lirska akcent koji je glavna odlika njegove poezije, i koji je zapužen još od prvih njegovih stihova. Ako su izvesna osećanja toplina u izrazu i neka bolećiva nežnost u raspolaženjima obeležja čistoga lirizma, onda je Gustav Krklec najlirskej od svih naših pesnika«. Pomije Bogdanović i detinjsku osjetljivost pomenutog pesnika: »Ta nežna i ushićena detinjska osjetljivost probija u izrazu, i ona je ta koja ovim stihovima daje ton čistoga lirizma«. I sada se možemo vratiti na ono što smo već uočili kad Bogdanović piše za stihove Gustava Krkleca da su »iako tako izrazito lirske, ipak vrlo malo

lični«. I sada afirmativan sud: »Njegov lirizam se s puno prava može nazvati diskretnim lirizmom«. Bitno je da »nijednog trenutka nemate mučno osećanje da nepozvani ulazite u tudu tajnu«.

Interesantno je sada videti koliko se pomera akcenat kad Bogdanović treći put piše o Krklecu. Ponovo piše o lirskom, govori da je Krklec ostao »prevashodno lirska poetska priroda«. Ali, sada ne govori o diskretnosti pesnika: »Ukoliko je jedna pesma neposredniji izraz osnovnih duševnih stanja i ukoliko je stih spontanije tumačenje rudimentarnoga emotivnog života, utoliko su veći lirske kvaliteti njihovi«. »Primitivno nešto mora da probije kroz svaki čisti lirske stih« ističe Bodanović. »Sve što je složeno i duboko, sve što je komplikacija i zagonetka, muti onu kristalu bistrinu bez koje se čisti lirizam ne da pojmiti«.

I da ne čitamo dalje ovo tumačenje poezije Gustava Krkleca — koje smo ilustracije radi naveli — primetno je to Bogdanovićevo kretanje između dva tipa lirike. (Nalaženje lirskeg u poeziji Desanke Maksimović, iz ugla Milana Bogdanovića, ostavljamо čitaocu).

No, doći će vreme zapitanosti nad smislim lirike uopšte, gotovo bismo mogli reći zapitanosti nad njenim postojanjem. To je vreme kad Bogdanović piše tekst »Lirske preživelosti«, ali to je već i kraj Bogdanovićevog sretnog perioda.

tajna.....znanja

nenad šaponja

sl. simiću

tražiš li	početak
ostaćeš	bez kraja i konca
upoznaš li	značenje do kraja
nećeš	možda znati više ništa
zarasteš li	u neznanje
klanjaćeš se	velikanu
gledaš li	samo video
videćeš	celo i biće malo
sažmeš li	do neverovanja
prestaćeš	verovati i sam
pokažeš li	da te ima
zažaliceš	što te nema
gordiš li se	snagom svojom
zasmejaćeš	jače zavaraćeš slabe
nahraniš li se	prosvetljenjem
zaboravićeš	pisati govoriti misliti
pokušaš li	setiti se
setićeš se	samo drugog puta
ne možeš li	reći
čućeš	nekazano
zapišeš li	misli svoje
postaćeš	davo postaće krst
osamiš li se	u zaumlju
pronaćićeš	puta izgubićeš skuta
zaželiš li	ostaviti bedu
moraćeš	sahraniti svaki dan
uporediš li	pre il posle
shvatićeš	poredenje izostaje
osiguraš li se	u nestanku i nastanku
izgubićeš	zrno magične vredrine
ostaviš li	senku bez sebe
zadržćeš	i senkotvorca u sebi
budeš li	dovoljno hrabar
zaplakaćeš	polagano
preputiš li	vodi da te nosi
utećićeš	u zaborav
učiniš li	u nevreme
nestaće ti	i vremena a i čini
približiš li duši više	no ona je sama
poravnaje te	dug

ram za knjigu stanka gjurić

NE DJELJA

nedeljno jutro nosi u sebi neku smirenu, sasvim dobrodošlu tugu, neki mali, neobjašnjiv žal. s prvom jutarnjom kavom ti ga svake nedelje nepovratno unosiš u sebe i vremenom bivaš njime sagraden, a da toga zapravo nisi ni svjestan. i pitaš se odakle, čemu ta ranjivost, staklena opna koju će kad-tad razbiti latice cvijeta, i žal, taj beskrajni, beskrajni žal.

POMAK

sunčana soba izvan amerike, svijeta. moj mir naoružan i pogibeljan. sve je daleko i ništa nije dovoljno daleko. divljenje pripada centimetrima nedodirljivosti. potiča je krletka prostranstvo koje bismo napokon samo mogli poželjeti. hoću li ikada spoznati kako se s ljubavlju prilagodavate mušići igle i kroz njen sitni otvor rasprostirete svoje nove radosti. umjeće je u nama da savršeno iskoristimo ništa, pa da to ništa barem za nas postane nešto.

DO SPOZNAJE

miriše pariz sa renoarova platna. saint germaine i različitost koja razdvaja ulicu od cvijeta, cvijet u zapučku od pjesme. da li ćeš ikada, pomislivši isto, zarobljen u svojoj čežnji za osjetom te drukčije, ili iste različitosti, otvoriti sebi put i poći.

SVIJET

leži na desnom boku čvrsto sklopjenih očiju i sanja. svijet prolazi mimo, ravnodušan, no svijet i nije svijet za nju dok spava. svijet je svijeća, koju svake večeri otpuhne poput maslačka u polju. na ulicama kojima nikada neće proći, i ispred i iza sna svijet je obično klupko vune na kojem svi pokatkad zaboravljaju.

IZVAN NEPROBOJNE OPNE

sklapaš oči, jesli li bliže smrti, ili snu? ni u jedno ne mogu svojevoljno prodrijeti, tu si ti sam, sam putuješ kroz to neizbjegno pripadanje tajnovitom svijetu kojem je bezopasno svejedno za te. ne mogu naslutiti čak ni boje kojima raspolažeš da bi iscrtao svoj san, ili svoju smrt kao tko zna što te približava životu izvan ove neprobojne opne.

SJEĆANJE

budimpešta šezdeset i pete. tvoj portret u olovci. sići ćeš ispod netom usijajenog stakla kao da врачаš se odnekud kući i započeti rano popodne spremanjem jednostavnog jela. kao da nisi grafit kojeg mogu izbrisati dlanom, papir kojeg mogu potrgati. kao da nisi samo nečije sjećanje.

SLIKA

u stvari okvir za sliku dijete je umetnulo knjigu, objesilo to na zid, poravnalo rubove, prislonilo obraz uz dlan i pomislio: gle, slika koja se čita.